

– EST. 1991 –

Batthyány Lajos

ALAPÍTVÁNY

Tóth Miklós Bálint

Múlt és jelen közt. A nosztalgikus érzület politikaelméleti elemzése Márai Szinbád hazamegy című művében

Batthyány Lajos Alapítvány Doktori Ösztöndíjprogram 2020/2021

BLA_katedra

**Tóth Miklós Bálint (BCE Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Doktori Iskola
doktorandusza, Mathias Corvinus Collegium kutatója)**

**Múlt és jelen közt. A nosztalgikus érzület politikaelméleti elemzése Márai
Szindbád hazamegy című művében**

A nosztalgikus beállítódás politikaelméleti szakirodalma igencsak hiányos, sőt szegényes, ami már csak azért is meglepő, mert a nosztalgia mint a politika területén is jelentkező fenomén évszázadok-évezredek óta erősen formálja a társadalmi együttélés kereteit. Ahogy Fischer Gábor felhívja rá a figyelmet (Fischer, 2016, p. 96), hangzása dacára a kifejezés nem ógörög eredetű, hanem újkori nyelvi képződmény. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a klasszikus idők emberei számára ismeretlen lett volna a jelenség; mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a Homérosz Odüsszeuszát útján oly’ erősen kízó honvágy. A főhős Alkinooszhoz intézett alábbi szavaiban (Homérosz, 1974, p. 542) is ennek példáját láthatjuk:

*„Ámde ti, nagysietősen, amint fölfénylik a hajnal,
engem, a gyötrődőt, indítatok újra hazámba,
sok baj után, s elhagyhat az élet utána, ha láttam
birtokomat, háznépem s nagytetejű palotámat.”*

A babiloni fogságtól kezdve a római szaturnáliákon át a Trianon-élményig bezárólag megannyi kultúr- és politikatörténeti példát említhetnénk a nosztalgia jelentőségét bizonyítandó, épp ezért kiváltképp feltűnő a témába vágó politikaelméleti írások szinte teljes hiánya. Ezt részben magyarázhatjuk azzal, hogy ezen attitűdöt kezdetben orvosi problémának, egyfajta pszichés betegségnek tartották (Natali, 2004, p. 10; Nikelly, 2004, p. 183), amelyben szenvedők kezelésre szorulnak. Ez a felfogás ráadásul megváltozott formában a progresszív politikai gondolkodás integráns elemévé vált, hiszen ezen megközelítés perspektívájából nézve a nosztalgikus attitűd a társadalmi haladás kerékkötőjeként jelenik meg. Ez a szemlélet tükröződik a nosztalgiával foglalkozó – jellemzően kultúr- és irodalomtudományi –

szakirodalom talán legtöbbet idézett munkájában is, amelyben Susan Stewart társadalmi betegségként (social disease) azonosítja az érzületet. (Stewart, 1992, p. IX)

A haladó szellemiségű nosztalgiaértelmezéstől kíván elszakadni a vonatkozó irodalom másik iránya, melyből érdemes kiemelni Svetlana Boym (2001) és Su (2005) könyvét. Az előbbi szerző interpretációjában a nosztalgia voltaképpen a modern időfelfogással (Boym, 2001, p. XV) és a progresszió „csőlátásával” (tunnel vision) helyezkedik szembe s kínál alternatívát mindazoknak, akik számára egzisztenciálisan elfogadhatatlan a korunk centrális elemét adó haladasközpontú szemléletmód.

Mindazonáltal azt is látnunk kell, hogy a politikaelméleti hiátus nem kis részben a modern politikatudomány karakterére vezethető vissza. Ezen diszciplína – vagy talán mondhatjuk, hogy általánosságban napjaink tudománya – világunk jól megfogható és kvantifikálható elemeire szorítkozva igyekszik megérteni a társadalmi folyamatokat, az ezzel járó módszertani szigor miatt viszont kifejezetten ódzkodik attól, hogy nehezebben megragadható, ám az emberi közösségek szempontjából nem kevésbé jelentős problémákat tegyen górcső alá. Ennek következményeképp azonban számos politikai kérdés kimarad a politológiai vizsgálódás homlokteréből, amely számottevő hatással van a mindenkori politikai közösség életére.

A következő oldalakon a fenti szituációra reflektálva egy olyan szépirodalmi szöveg segítségével igyekszem politikai szempontból értelmezni a nosztalgia természetét, amely első pillantásra majdhogynem apolitikus alkotásnak tűnik. A Krúdy Gyula életművének méltó emléket állító *Szindbád hazamegy* című kisregényében Márai Sándor már-már zavarba ejtő hitelességgel imitálja azon magyar író félreismerhetetlen stílusát, akinek neve egybeforrt a nosztalgikus életérzéssel. A művet joggal nevezi Czetter Ibolya a „szemfényvesztés regényének” (Czetter, 1995), hiszen egy-egy, Máraira jellemző, ám finoman elrejtett megoldást leszámítva akár Krúdy is írhatta volna.

Természetesen felvethető, hogy a nosztalgia jellemzőinek megértésének érdekében miért egy imitációt, s miért nem egy eredeti Krúdy-szöveget teszek meg a vizsgálat tárgyának. Ennek alapvetően két oka van. Az első a nosztalgikus beállítódás szimbólumává vált Szindbád-történetek sajátos szerkezetében rejlik. Finta Gábor helyesen mutat rá arra, hogy „a Szindbád-műveket több tekintetben a töredezettség, a szaggatottság jellemzi. A főhős személye összefűzi az írásokat, de Szindbád nem egységes résztvevője a történeteknek. Alakja tehát csak részben teremti meg az egységet; a mögötte húzódó elbeszélői nézőpont fontosabb.” (Finta, 2000, p. 411) A szövegeket összefűző laza kapocs és a sajátos – a nosztalgikus érzülettel egyébként

kétségkívül összhangban lévő – látásmód előtérbe helyezése a politikatudós számára kiváltképp furcsa helyzetet eredményez: noha bármelyik Krúdy-műben könnyedén fölismerhetjük az íróra jellemző összetéveszthetetlen világszemléletet, a mozaikszerű struktúra ugyanakkor rendkívül megnehezíti a nosztalgikus attitűd mibenlétének analitikus meghatározását. A *Szindbád hazamegy* viszont egyfajta esszenciaként magába sűríti az oly’ nehezen megragadható Krúdy-világ minden jellegzetes vonását, ekképpen alkalmassá válik a nosztalgia karakterének elemzésére.

A Márai-regény preferálásának másik oka abban keresendő, hogy míg Krúdy világképében a nosztalgikus beállítottság politikai értelmezhetősége dacára egy, a politikumtól távol eső fogalomnak hat, addig Márai művében a letűnt vagy letűnőben lévő polgárság helyzetére vonatkozó reflexió sajátos politikai-társadalmi többlettöltetet is kap. Ezen specifikus értelmezési réteg még érzékletesebbé teszi, hogy a Szindbád képviselte életérzés a társadalom szintjén is eleven és élő politikaformáló erő.

Tanulmányomban a szóban forgó irodalmi alkotás segítségével két idősíkot párba állítva elemzem a nosztalgia politikaelméleti vonatkozásait: arra kívánok rámutatni, hogy ezen politikai attitűd esetében sajátos interakció mutatható ki a jelenhez (Van) és a múlthoz (Volt) kötődő mozzanatok között. A nosztalgikus érzület rétegzettségének feltárásával egyértelművé válik annak a politikum területén is érvényesülő komplex mivolta.

1. Van

Dacára annak, hogy a nosztalgia kapcsán az átlagember fejében először minden bizonytalansággal a múlthoz való görcsös ragaszkodás gondolata jelenik meg, fontos látnunk, hogy a nosztalgizáló egyén gondolkodásának kiindulópontja a jelenben és annak sajátos felfogásában gyökerezik. Így van ezzel Szindbád, a „hajós, író és úriember” (Márai, 2015, p. 7)¹ is, aki élete utolsó napján az éppen létező valóság keretei közt igyekszik rálelni a letűnt múlt nyomaira.

---

¹ Tanulmányomban a vizsgálat tárgyát képező regényre csupán az oldalszám megadásával hivatkozom.

1.1. Az otthontalanság otthona

Legyen szó személyes vagy politikai helyzetértékelésről, minden átfogó eszmefuttatás nélkülözhetetlen mozzanata, hogy megfogalmazója határozott vélekedéssel bírjon az őt körülvevő környezetről. A társadalmi létezés kontextusának meghatározása természetesen megtalálható Szindbád világról alkotott elképzeléseiben is, akinek nézeteit erősen befolyásolja a negatív életértelmezés.

A nosztalgikus beállítódással telített perspektíva alapélménye, hogy a valaha vitalitás jellemezte politikai közeg napjainkra végletesen és helyrehozhatatlanul válságba sodródott. Ennek háttérében az húzódik meg, hogy az egykor dinamikus és összetartó politikai közösség kohéziója egyértelműen tovatűnt. Önmagán túlmutató jelentősége van annak, hogy utolsó óráiban Szindbád egy fürdőt, egy kávéházat és egy vendéglőt keres föl. Az ezen helyeken felidézhető és újra átélhető élmények mellett legalább olyan fontos szempontként jelenik meg, hogy ezek az intézmények a társas kapcsolatok kialakításának és ápolásának klasszikus terei: természetesen számít, hogy milyen a döngönyözés minősége, vagy hogy a kimért bor megfelel-e a kényes vendég szigorú elvárásainak, azonban legalább akkora súllyal esik latba, hogy az emberi érintkezéseknek egykor helyszínt biztosító közösségi csomópontokon még fellelhető valami a régi idők mára már felbomló politikai közösségéből.

Hasonló elgondolás ötlük fel Szindbádban, amikor a világunk sivárságának megfelelően ritkaságszámba menő dicséretei egyikeként megbecsüléssel szól az – egyébként teljesen részeg – tollkereskedőkről. Tevékenységükben a régi korok hagyományainak továbbélését látja, hiszen „*már Széchenyi megmondotta, hogy az iparosodás és a kereskedelem lesz Magyarország jövője*”. (p. 22) A „merkantilvilág” szintén az emberi viszonyok megalapozásának és csiszolásának egyik legalkalmasabb terepe. Függetlenül attól, hogy eladni vagy venni szeretnénk termékeket, az egymásra rakódó emberi interakciók sokasága megköveteli az egyénektől, hogy a piacon, vagyis a közösségi érintkezések e helyszínén elfogadható, sőt kellemes partner benyomását keltsék.

A nosztalgizáló ember számára a centrális problémát az jelenti, hogy napjainkra szinte teljesen eltűntek azok az intézmények, amelyek az ember társas lény mivoltából fakadó igényeket képesek lennének kielégíteni. A korábbi, étellel teli politikai közösség helyét egy végletekig atomizálódott társadalom – Ady kifejezésével élve „*a nagy társadalomtalanság*” (1913, p. 393) – vette át, amelyben az individuumokat összekötő szövődékek gyakorlatilag megszűntek. Nem

kizárt, hogy a mindennapok felszínes valóságában még látszólag megtalálhatóak a társas relációk egyes formái, s bizonyos céltalan és értelmetlen szórakozási módok még mindig fellelhetőek, ám az érdemi témákat tárgyaló eszmecsere egyértelműen kiveszett korunkból.

A közösség és közösségiség elsorvadását azért éli meg oly' tragikusan a nosztalgizáló egyén, mert az így létrejövő világ a maga embertelen idegenségével már egész egyszerűen nem kínál többé otthont számára. S hogy mi tesz egy adott politikai teret otthonná? Annak ellenére, hogy mindannyiunk más és más dolgokat társítana ezen fogalomhoz, mégis pontosan tudjuk, hogy mit jelent otthon lenni valahol. Ez a taxatívum nem leírható érzület az emberi ésszel át nem fogható világmindenség egy adott pontján kerít minket hatalmába, ahol a létezással szükségszerűen együttjáró nehézségek és szenvedések közepette megleljük a nyugalom, a biztonság és különösen az ismerősség (Duyvendak, 2011, p. 27) egyedülálló szigetét. Az utóbbi hiánya különösen kínozza Szindbádot; nem csak azt érzi, hogy a ma társadalma valahogy távol áll tőle, hanem az utcákon járók sem tudnak őrá semmit. (p. 29) Noha köztük jár, ez a politikai közösség már nem az ő politikai közössége.

Egy kozmopolita gondolkodású személy könnyen azt felelné a fenti problémára, hogy ha itt nem érzi otthon magát, keressen vagy teremtsen a világ másik pontján egy új otthont, ám a nosztalgizáló ember tisztában van ezen vállalkozás kudarca ítéltésével:

„A külföldökről csak a képeslapokon olvasott, mert azt tartotta, hogy úriember ne menjen idegenbe, ahol gyanúsak a borok, ismeretlen összetétellel készülnek az étek s érthetetlen nyelven hazudnak a nők. Egyszer komolyan gondolt rá, hogy elmegy Krakkóba, de a csomagolás pillanatában tévővázni kezdett, vállat vont, s aztán inkább csak Pozsonyba utazott, mert ott ismert egy főpincért, aki tudott valamit a bécsi versenyek lovairól. A külvilág nem vonzotta Szindbádot, s Bécs volt a világnak az a legtávolabbi pontja, ahol a hajós otthon érezte magát.” (pp. 106-107)

Szindbád utolsó napja fájón mutat rá arra, hogy az otthonosságérzet elvesztésével tovatűnik a társadalom ügyeiben való eligazodás képessége is, hiszen idegenül és a helyét keresve mozog ott, ahol korábban oly' járatos volt. Időnként kifejezetten az az érzése támad, hogy nemcsak a régi ismerősöknek veszett nyoma, hanem mintha a beszélt nyelv is más lenne, mint korábban: valahogy nem ért szót a ma embereivel, olybá tűnik, hogy az egyes kifejezéseken sem ugyanazt

értik, mint egykor. Ebben a reménytelenül otthontalan világban arra szánja végső óráit, hogy rábukkanjon a régi idők még darabokban megtalálható elemeire, és utoljára átélje őket.

1.2. Korszerűtlen elmékedések

A nosztalgia emberét ugyan általában nem foglalkoztatja az a kérdés, hogy milyen folyamatok következtében jutottunk el abba a lehangoló állapotba, hogy „*a világgép megváltozott, senki nem volt már pontosan a helyén*” (p. 66), ám gondolkodásának határozott vonása, hogy a jelenlegi helyzet nem megérthető az idevezető események történetiségének tanulmányozása nélkül.

A nosztalgikus látásmód mögött álló történelemfelfogás középpontjában az a meggyőződés áll, hogy napjaink sanyarú viszonyai egy régóta tartó és megállíthatatlan dekadens időszak következményeképpen jöttek létre. A mindent átható romlásérzet igazi tragikuma a ma és a tegnap közt feszülő fájdalmas különbségben leledzik; elképzelhető, hogy a régi idők boldogságát az elbeszélések alapján valamelyest azok is átérzik, akik nem tapasztalták, de a jelen elviselhetetlen sivárságáról csak a nosztalgizáló egyénnek lehet valós képe, mert korunk élnélhetlensége a dicsőséges múlt fényében válik nyilvánvalóvá.

Ezen történelemértelmezés szerint az események egymásutánisága egyfajta hanyatlásként jellemezhető. A nosztalgikus beállítódás voltaképpen úgy tekint a mögöttünk álló társadalmi folyamatokra mint egy fordított irányú haladásra. A permanens javulást vizionáló progresszív gondolkodással szemben a nosztalgizáló ember számára a történelem a kollektív bomlás manifesztációja, amelynek végpontjában a ma lehangoló valósága áll.

A negatív tendencia azonban a legtöbb esetben nem külső okra vezethető vissza, hanem rendszerint az áll mögötte, hogy a társadalom nem értékelte megfelelően a korábbi berendezkedés harmonikus egységességét, s csábító, ám üres víziókért cserébe feladta a létjogosultságukat évszázadokon keresztül bizonyító közösségi szokásokat. Annak ellenére, hogy a radikális felforgatás szószólói szerint a fennálló tradíciók nem mások, mint gépies mechanizmusként funkcionáló társadalmi beidegződések, a nosztalgizáló egyén tisztában van azzal, hogy a szervesen egymáshoz illeszkedő hagyományok összessége sikeresen formálta a jó élet lehetőségeit biztosító kereteket. Az organikus módon létrejött társadalmi konstelláció tehát önmagán túlmutatva a közösség stabilitását garantáló politikai rend centrális elemévé vált.

A mából nézve azonban a kiszámítható és boldog idők képe már alig belátható, hiszen a hosszantartó bomlási folyamat következtében a közösségi lét tartópillérei semmivé lettek, és napjaink kaotikus világa már csak elvétve emlékeztet az egykor volt otthonra. A szembeötlő diszharmónia időszakában éppen ezért különösen meg kell becsülni azon tudás hordozóit, amely még hordoz valamit a rég letűnt politikai rendezettség korából:

[Szindbád] „Szerette az öregedő magyarok tekintélyes és mégis szerény életmódját, kézlegyintésüket, amint apró köves címergyűrűvel ékített, kiduzzadó, kékes erektől és borsónyi szeplőktől jellegzetes kezüket felemelik, hogy jelt adjanak az élet rendetlenségében, s e mellékes mozdulattal, mint aki már mindent látott, elutasítanak valamilyen hetvenkedő és szemtelen divatot.” (pp. 99-100)

A nosztalgikus attitűdnek a múlt alig fellelhető emlékeihez való vonzódását gyakran tekintik egyfajta irracionális és céltalan szentimentalizmusnak, ám határozott tartalmú politikai üzenete van a valaha megtapasztaltak pillanatnyi felidezésének: azt szimbolizálja, hogy szétesett társadalmunkban kizárólag úgy tudunk ideig-óráig újra politikai lényként élni, ha szigetszerűen képesek vagyunk létrehozni az elveszett politikai rend kicsinyített mását, és így a darabjaira hullott univerzumban ideiglenesen módunkban lesz lehatárolni egy klasszikus és bevált törvények alapján működő közösségi teret. A nosztalgizáló embernek természetesen nincsenek illúziói: pontosan érti, hogy a történelem menetéből ekképpen kiszakított valóság nem lesz maradandó, mert a lerombolt társadalmi keretek már nem visszaállíthatóak.

A nosztalgikus beállítódású egyén már csak azért sem áltatja magát, mert látja, hogy „a hetvenkedő és szemtelen divatok” hullámszerű váltakozása szisztematikusan mossa el a már többszörösen bizonyított tradíciók rendszerét. Időszakosságuk ellenére a fel-feltörő trendek roppant veszélyesek, mert ellehetetlenítik azt, hogy az értékálló életformák és intézmények hosszú távon és kiszámítható módon megteremthessék a minőségi léthez szükséges feltételeket, ugyanakkor pusztító mivoltuk dacára valahol végtelenül komikusak is. A nosztalgizáló ember csak lenéző mosollyal gondolhat a hirtelenül fel-, majd ugyanolyan gyorsan eltűnő tendenciákra, hiszen tudja, hogy a volatilis közhangulat és közakarát nincsen befolyással az általa vallott kortalan magatartásminták értékességére. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a nosztalgikus beállítódás ilyen tekintetben vitathatatlanul antidemokratikus: érzéketlenül, sőt kifejezett ellenszenvvel tekint a többség rapszodikus alakuló elvárásaira, s szilárd

meggyőződése, hogy a fundamentális politikai kérdéseknél helyrehozhatatlan károkat okozunk, vagy pontosabban már okoztunk azzal, hogy a döntéshozatalkor ekkora súllyal vettük figyelembe a nép szeszélyeit.

A nosztalgia történelemszemléletének másik jellegzetessége az erőteljes technológiaellenesség. Ennek oka, hogy a nosztalgikus attitűd végzetes bűnnek tartja a progresszív észjárás azon igyekezetét, miszerint valamiféle megkérdőjelezhetetlenül fensőbbes tudásra hivatkozva megkísérli meghaladni az általa avított és maradinak bélyegzett társadalmi struktúrákat, és ennek eredményeképpen kíván a korábbi betokosodott és a legújabb idők kihívásaira válaszolni nem tudó berendezkedés helyére egy minden értelemben modern politikai rendszert állítani. A nosztalgizáló ember azonban határozottan úgy véli, hogy a napjainkban szinte feltétel nélküli értéknek gondolt technikai fejlődés valójában módszeresen lerombolja az élhető emberi világot azáltal, hogy a már bevált és otthonossá lett társadalmi működésmódokat hibátlanul funkcionáló, ám lélektelen és sivár mechanizmusokra cseréli. Erre az elgondolásra rímel Szindbád eszmefuttatása is, amelyet egy, Budapest utcáin már ritkaságszámba menő bérkocsit felfedezvén fogalmaz meg: „*Mindenki gépkocsin járt, mely sebes volt és büdös, s kocsikázni már nem, legföllebb csak közlekedni lehetett vele*”. (p. 21)

Elmondható tehát, hogy a nosztalgizáló egyén bátran és büszkén vállalja annak ódiúját, hogy őt a tömegek negatív jelzővel illetik, és maradinak, korszerűtlennek vagy egyenesen retrográdnak tartják. Számára a történelem nem mutat követendő irányt, mert a progresszió mára szinte mindent kilúgozott világából, ami miatt hazáját egykor otthonának érezte.

1.3. Idegenül

A visszafordíthatatlanul végbement, ebből fakadóan perspektíva nélküli hanyatlástörténet fényében logikusan vetődik fel a kérdés, hogy a nosztalgikus életérzésből milyen politikai pozíció következik a ma atomizált társadalmi viszonyai közepette.

Szindbád lelki alkatának meghatározó vonása az átfogó magányosságérzet, ugyanis az a benyomása, hogy a korunkra jellemző nyüzsgő közösségi életben ismeretlenül és társtalanul mozog. Ezen karakterisztikum sajátosan kétirányú helyzetet eredményez; ahogy ő sem tud tájékozódni napjaink megváltozott rendjében, úgy meggyőződése, hogy a számára homogén és arctalannak tűnő sokaság sem érti meg őt:

„A gáláns, hadaró és sugárzó értelmű francia, a jókedvű, bővérű és szertelen olasz, a faképző, lassú érzésű angliusz, kinek idegei olyan vontatottan mozogtak, mint a mozgóképszínházban a lassított felvételek, a sunyin kíváncsi és verejtékes buzgalomban érzékelő német, a vakaródva Istent kereső és megváltásról locsogó muszka, a lengyel, aki, szegény, hivatásosan búsult és rikkantgatott, mert hazájának az a sajátsága, hogy időnként elvész: egy sem értette meg a magyart.” (pp. 90-91)

A meg-nem-értettség ráadásul kiegészül egy sajátos fölényérzettel is, amelyet az a tudat táplál, hogy a Szindbád által vallott értékek magasabb rendűek, mint az éppen forgalomban lévő divathullám. Ezen vélekedés jelentősen befolyásolja a nosztalgikus beállítódásnak a politika területén manifesztálódó magatartásmintáját is. A „*nemes sértődöttség*” (p. 93) mint a közösségben tanúsítandó viselkedést implicit módon, ám következetesen alakító pszichés tényező a mindennapos érintkezések során önként vállalt elszigetelődést okoz.

Ha politikatudományi terminológiával közelítünk a fenti problémához, akkor a Szindbád gondolataiban felfedezhető göggel vegyes magányosságérzet a társadalom szintjén egy jól kivehető arisztokratikus alapállásként² értelmezhető. Ennek lényegi mozzanata, hogy a nosztalgikus érzület úgy ítéli meg, hogy a nép értékvesztett többségével szemben az általa képviselt eszmék és létforma preferálandóak. Elvei azonban sikertelenségre vannak ítélve, ugyanis a demokrácia korában a változékony közakarat az éppen aktuális divatokat követve folyamatosan fölforgatja a hagyományok által kimunkált társadalmi együttélés rendjét. Ebben a történelmi helyzetben a nosztalgizáló egyénnek már nincs helye:

„Mindössze arról volt szó, hogy úrnak és írónak született egy világban, melynek nem volt többé szüksége igazi urakra, sem igazi írókra – mert a kettő, Szindbád szerint, egy és ugyanaz.” (p. 32)

---

² Szerb Antal arra hívja fel a figyelmet, hogy Krúdy írásainak ezen vonása tovagyrűző hatással bír olvasóközönségére is: „amikor Krúdy egy »mintha...« kezdetű mondattal céljáláthatatlan kirándulásra indul el, az olvasó is elindul felfedező útra a saját emlékeibe. Éppen ezért ez a művészet sohasem lehet a nagy olvasótömeg élvezete, mert az átlagembernek nincs fantáziája, és nincsenek valóságos, emocionális emlékei. Hatása az elit szűk körére van korlátozva, arisztokratikus művészet ez.” (Szerb, 1972, p. 431)

Kétségtelenül igaz az az általánosságban elterjedt nézet, miszerint a nosztalgikus beállítódás a visszahozhatatlan múltba való vágyódás miatt gyakran nem tudja felvenni a versenyt a cselekvésorientált és proaktív ideológiákkal, azonban azt is érdemes észrevenni, hogy egyes vonásai révén hathatósan képes formálni a politikai teret. Ezek közé tartozik az erőteljes identitásképző és -megtartó jellege is, amely szintén összefügg arisztokratikus karakterével. Hihetetlen elszántságot és politikai tudatosságot teremt az a meggyőződés, hogy a többség által vallott, megvetendő értékrendszerrel szemben Szindbád még igenis tisztában van azzal, hogy a lepusztult jelenben mik a méltó módon megélhető emberi élet feltételei. Sőt nem egyszerűen tisztában van vele, hanem minden nehézség ellenére a letűnt múlt egyes mozzanatait legalább a saját, szűk környezetében képes ideiglenesen felidézni s ily módon a valóság részeként megjeleníteni.

Amellett, hogy a nosztalgizáló ember személyisége felől nézve az effajta identitásalkotás döntő fontosságú, feltűnő az arisztokratikus különállás közösségteremtő ereje is. Árukkodó, hogy élete utolsó napjának túlnyomó részét Szindbád nem szeretett családjá körében kívánja eltölteni, hanem olyanok társaságában, akik ugyanúgy megtapasztalhatták a dicső múltat és elszenvedik a nyomasztó jelent. Várdali, a segédszerkesztő vagy Artúr, a mesélő azért tarthatnak vele a számvetés és visszaemlékezés óráiban, mert Szindbád bennük régi társait, szövetségeseit, egy meggyötört sorsközösség tagjait látja. Kívülállásuk ráadásul csak tovább erősíti a köztük meglévő szoros köteléket, hiszen összetartozásuk még plasztikusabbá válik a ma társadalmából való kiközösítettségük fényében.

Az előbb kifejtettek alapján könnyen arra a következtetésre juthatnánk, hogy a nosztalgia tisztán arisztokratikus karakterrel bír, de ez ebben a formában leegyszerűsítő tévedés lenne. Való igaz, hogy a nosztalgikus beállítódásra kifejlett állapotában jellemző a napjaink elkorcsosult normáitól való távolságtartás, de érdemes hangsúlyozni, hogy ezen érzület megélése teljességgel független attól, hogy az adott csoport vagy illető milyen társadalmi-gazdasági háttérrel rendelkezik. A dicsőséges múlt iránti vonzalom a közösségi hierarchia bármely szintjén elhelyezkedő egyén számára elérhető, nem kötött semmiféle privilégiumhoz. A tegnap boldogságának fölidézése a legtöbbször nem követel emberfeletti erőfeszítést, hanem csak arra van szükség, hogy visszahozzuk az elveszett otthonosság valamely elemét. Szindbád számára ez akár „*egy pohár hideg trencsényi borovicska, fiatal hagyma, tokaszalonna és soroksári kenyér*”-ben (p. 57) megtestesül, de természetesen a tartalmi tényezők minden

esetben egyediek, hiszen ki-ki otthonosságérzetének emlékéhez szorosan hozzátartozik valamifajta specifikusság és exkluzivitás.

Ha innen nézzük, akkor a nosztalgiának van egy sajátosan demokratikus oldala is, hiszen mindenki számára adott lehetőség, hogy önnön vagy közössége múltját a megvetett mával szemben aranykorként azonosítsa. Az ilyen értelemben vett egyenlőség azonban a nosztalgikus beállítódás létrejöttének pillanatában sok apró, a legtöbbször egymástól elszigetelt érzületre darabolódik. Hasonló szerkezetük dacára ezen érzelmi-mentális konstrukciók nem párbeszédképesek; a nosztalgiázó egyének vagy közösségek mindegyike úgy ítéli meg, hogy a rajtuk kívül eső folyamatok sivárságával ellentétben a maguk partikuláris világa képviseli az igazi értéket. Az alapjaiban egalitárius életérzés tehát végeredményben egy határozottan arisztokratikus struktúrában kulminálódik.

1.4. Mese, mese, mátká

A nosztalgia természetéről gondolkodva a legtöbb embernek először minden bizonnyal a végeláthatatlan elbeszélések jutnak eszébe. Ez egyáltalán nem véletlen, ugyanis a nosztalgikus attitűdhöz egy specifikus és könnyen felismerhető beszédmód tartozik.

Ezen megnyilatkozásforma egy nagy múltra visszatekintő hagyomány része, ami implicit módon már hősünk névválasztásában is megjelenik. Szindbád mint a mitikus Kelet legendás alakja, az Ezeregyéjszaka (p. 41) történeteinek szereplője egy olyan világ hangulatát idézi föl, amelynek valóságossága legendák ködébe burkolódik. Ennek azért van jelentősége, mert ez a sajátosság megszabja, hogy miként szólhatunk mindarról, ami ott történt.

Mondandója előadásakor a nosztalgiázó ember gyakorta a mesélés eszközét hívja segítségül, de látnunk kell, hogy itt a mese klasszikus műfajától eltérően nemigen fedezhető fel bemutatandó eseménysorozat, vagyis nincs cselekmény. Sőt kijelenthetjük, hogy az esetek többségében még konkrét és könnyen körülhatárolható tárgya sem feltétlenül van az elbeszélésnek. Helyette egy érzésekre és érzelmekre ható, tipikusan deskriptív megszólalási módról beszélhetünk, melynek a tovaveszett dicsőség ecsetelésére irányuló szándékai markáns esztétizáló jelleget kölcsönöznek.

Annak ellenére, hogy a hétköznapiakban mindannyian rögtön fölismerjük a nosztalgikus elbeszélésformát, egy-egy rövid idézettel inkább felvillantani, semmint megvilágítani lehet a természetét. A jellegzetes vonások egyike az érzékekre hatni kívánó, túlburjánzó múltleírás:

„Illatos volt a régi magyar tél, hurka, újbor, torma, báli éjszakák pacsulija, áthevült, táncból és érzelmetől megizzadt testek, szekrény tetején száradó birsalmák, fenyőpálinka, vadhús szaga keveredett benne, s mintha a házakban és lakásokban békét kötöttek volna egymással az emberek tél idejére: minden ablak oly sárga fénnel világított, mint a rózserakás, melynek parazsa fölött a makk disznó gubás öregembere melengeti bütykös kezeit.” (p. 102)

A felületes szemlélőnek talán úgy tűnhet, hogy az előbbieken vázolt formai-stiláris jegyek csupán az irodalomtudomány képviselői számára érdekesek, de mélyebbre tekintve azt láthatjuk, hogy a politikai valóságértelmezés szempontjából is komoly jelentőséggel bírnak. Áttételes módon erre utal Finta is, amikor összefüggés vél felfedezni a minket körülvevő világ interpretációja és e sajátos megnyilatkozási forma közt: *„A dezilluzionizmus korában az anekdota kiürül mint történetmondás, de megmarad mint beszédmód.”* (Finta, 2000, p. 409) Igaz tehát, hogy a nosztalgizáló ember gondolkodása alapvetően múltorientált, azonban hiba lenne szem elől téveszteni azt a tényt, hogy a tegnapról való merengésében legalább akkora szerepet játszik az, hogy miként tekint a jelenre, pontosabban a jelenlegi önmagára. Fontos észrevenni, hogy a múlt pompájának néha már-már kényelmetlenül részletes leírása legalább annyira szól a nyomasztó mából való menekvésről, mint a napjainkra kiveszett hagyományok felidézéséről.

Az emlékezés és az elbeszélés módja tehát ily módon egyértelműen az identitásprobléma részének tekintendő. (Gintli, 2005, p. 67) A nosztalgikus beállítódás előző fejezetben részletezett jellemzője, a *„nemes sértődöttség”* magában foglal egyfajta állandó frusztrációt is, hiszen korunk társadalmával való inkompatibilitása a nosztalgizáló egyén számára – még ha ezt arisztokratizmus miatt rendszerint tagadja is – valójában kellemetlen. Ha innen nézzük a nosztalgikus beszédmód sajátosságait, kiderül, hogy a múltat érintő terjengős lamentálás mellett ugyanolyan súllyal esik latba az a vágy, hogy ideig-óráig elfelejtődjön a jelen gyötrelmessége. Ennek megfelelően a nosztalgizálás egyszerre vonz és taszít; noha az egyén számára egyfajta menekülőutat jelent a boldog időkhöz való visszatérés, a kényszeres mesélés mögött folyton ott rejlik a tudat, hogy a tehetetlen emlékezés voltaképpen csak pótcselekvés, amely a meglévő

sanyarú helyzet elfedésének vágyával folyton-folyvást fölhívja a figyelmet saját nyomorúságára.

A múlt és a jelen közti szakadatlan utazás³ tehát nem más, mint az elviselhetetlen létfeltételek elfedésére irányuló törekvés. Azonban bármennyire is igyekszik a nosztalgikus látásmódú ember maga mögött hagyni problémáit, szándéka sohasem valósulhat meg teljesen. A nosztalgia tökéletlenségét az okozza, hogy az elbeszélte múlt dicsősége mögül folyamatosan fölsejlik a szomorú ma képe. Sőt azt is állíthatjuk, hogy a tegnapról szóló romantizáló beszámoló kizárólag az aktuálisan megélt időszak szenvedéstörténetével összevetve nyeri el igazi jelentőségét. Ebből következik, hogy a hazugság, vagy legalábbis önámítás sohasem válhat abszolúttá, s megfordítva: a fájdalmas igazság hol bújtatott, hol szembeötlő módon, de megszüntethetetlenül ott rejlik a nosztalgikus diszkurzív térben.

Ezen érzület kommunikációs jellegzetességeit elemezve kitűnik, hogy az ebből a perspektívából megnyilatkozó egyén vagy közösség a látszat ellenére elsősorban nem mással kívánja megosztani az elveszett boldogsághoz fűződő emlékeit, hanem mondandója igazából önmagának vagy önmaguknak, tehát a múltat átélt keveseknek szól. Ezzel összefüggésben szintén nyilvánvaló, hogy a mesélés információátadás helyett identitásformálásra és önmegegerősítésre szolgál. Ennek megfelelően a megtörtént események és a megtapasztalt élmények – talán sokadjára – ismételt bemutatása nem unalmat kelt, hanem legalább a diszkurzív világban visszahoz valamit Szindbád szerelmekben, örömeiben, kalandokban gazdag ifjúkorából.

2. Volt

Miután áttekintettük a nosztalgikus perspektíva jelenben rögzített kiindulópontjait, rátérhetünk arra, hogy az érzület inherens múltorientáltságát vizsgálván milyen általános sajátosságokat fedezhetünk fel. A „rég, szép idők” utáni sóvárgás analitikus elemzése azért is elengedhetetlen, mert a letűnt aranykorral nem csupán egy történelmi periódus veszett tova, hanem az

---

³ Az ifjú Szindbád védjegyévé vált vándorló életvitel egyáltalán nem csak fizikailag értendő, hanem a nosztalgizáló beszédmódra tekinthetünk úgy is mint a tegnap és a ma közti szüntelen utazásra. Az is beszédes, hogy míg Szindbád utolsó napján a helyváltogatás gyakorlatilag minimálisra redukálódik, és a háza, a fürdő, a kávéház és a vendéglő közt zajlik, addig ezzel ellentétes módon elméjében még szabadabban járja be múltjának legfontosabb helyszíneit.

egzisztenciális feltételrendszer olyan dimenziói is helyrehozhatatlanul roncsolódtak, mint a tudás, az erkölcs vagy a vallás szférája.

2.1. Hol volt, hol nem volt

A nosztalgia történeti jellegű szemlélete kapcsán már szó esett arról, hogy a régmúlt boldogsága iránt vágyódó illető vagy közösség a tegnap még napjainkban is fellelhető egy-egy mozzanata segítségével igyekszik megidézni a valaha volt tökéletesség emlékét. Ezen keresgélés jellemzően mozaikszerű⁴ karaktere mélyén azonban felsejlenek egy komplex és részletesen kidolgozott múltértelmezés szerkezeti elemei.

Az életérzés magvát az adja, hogy a ma sanyarú világában a méltó módon megélhető emberi élet lehetőségei olyannyira beszűkültek, hogy a korszellemnek behódolni nem akaró egyénnek csak az egykori idill felelevenítése nyújthat vigaszt. A kézzelfogható jelennel párhuzamosan lebegő-lebegtetett múlt az aktuálisan létezőtől gyökeresen eltérő, ám koherens mentális struktúrát alkot. Napjaink nyomorúságos földhözragadtságával összevetve az egykor volt berendezkedés megemelődik s felértékelődik. Helytállónak tűnik Hart megállapítása, aki hasonlóságot vél felfedezni a nosztalgia és a mítosz teremtette világok közt (Hart, 1973, p. 411), hiszen mindkettő a hétköznapok rögzültségétől minőségileg eltérő, szinte földöntúli realitásként jelenik meg képzeletünkben.

Korunk kaotikus társadalmi viszonyrendszerével szemben az aranykor emléke az alternatíva létezését, a „volt másként is” bizonyosságát nyújtja, amelyről a nosztalgiázó személy ugyan pontosan tudja, hogy nem restaurálható, de a manapság tapasztalható szétesettség közepette legalább az ideálok szintjén megadja a különb élet lehetőségét. A régi idők legfőbb értéke abban keresendő, hogy a stabil, kiszámítható és ismerős feltételrendszer a közösség tagjaiban a rend és a rendezettség érzetét keltette. A harmonikus egységesség azt is magában foglalja, hogy ezen politikai környezet minden eleme és szereplője ott volt valaha, és azt a funkciót töltötte be, amire ténylegesen való. Az ekképpen felfogott helyénvalóság tette lehetővé, hogy tevékeny és sikeres történelmi periódusként tekinthessünk vissza a hőskorra.

---

⁴ Szindbád is hasonló módon igyekszik rekonstruálni a múltat: „*Mint egy kutató, aki cserepekből, törmelékekből, műrecek vésott darabkáiból iparkodik újra megalkotni egy eltűnt korszak nagyszerűségét, újra felépíteni egy eltűnt világ ízlését, épületeit és életszokásait, úgy nézte Szindbád is az étlapot, mindenütt, amerre hányatott életében megfordult.*” (p. 134)

Politikaelméleti szempontból is igen tanulságos Czetter Ibolya észrevétele, aki arra mutat rá, hogy Márai „*megmerevült, visszatérő formulái*”-nak egyike, az *igazi* kifejezés Szindbád gondolkodásában kiváltképp sokszor tűnik föl. (Czetter, 1995, p. 27) A tegnap és a ma minduntalan előbukkanó összehasonlítása során nemegyszer azzal kell szembesülnie hősünknek, hogy az eredeti értékeket tapasztalván a jelen kínálta opciók csupán gyenge imitációnak hatnak. Napjaink hamisságának szembeszökő példája, amikor a vendéglőben az őt nem ismerő főpincér hús nélküli levest, azaz falslevest ajánlott Szindbádnak, mire a törzsvendég elvárásaival tisztában lévő felszolgáló rögtön korigált, s ragut javasolt helyette. (pp. 132-133)

A mitizált tegnap eddig vizsgált karakterisztikumai alapján elmondható, hogy a nosztalgikus múltinterpretáció az esetek többségében nem felel meg a modern historiográfia megkövetelte történelmi hűség és autenticitás elvárásának. Ebben az értelemben az elbeszélésében szereplő történelmi ív nem tekinthető objektívnek és minden tekintetben kielégítőnek, ám hiba lenne azt gondolni, hogy elsődleges funkciója a hiteles múltábrázolás lenne. Helyesebben járunk el, ha ehelyett a nosztalgiát a politikai gondolkodás sajátos formájával, az utópikus észjárással hozzuk összefüggésbe. (Boym, 2001, p. XIV) Akárcsak más utópikus elképzelések, a nosztalgikus víziók is egy szenvedésektől és földi nehézségektől mentes politikai rendszer képét vázolják föl, amelyben lehetőség nyílik a tökéletes és felhőtlen emberi boldogság megélésére.

Dacára annak, hogy az általában a baloldali gondolkodásmódhoz köthető utópikus felfogás centrumában jellemzően egy eddig sehol sem tapasztalt jövőbeli rendszer víziója áll, kisebb számban ugyan, de léteznek jobboldali utópiák is, amelyek középpontjában álló politikai berendezkedések legtöbbször a múltból eredeztetik magukat. Az ezek közé sorolandó nosztalgikus politikai látomások esetében is igaz Kolnai Aurél megállapítása, miszerint az idealizált múlthoz való ragaszkodás csökkenti az utópiák centrális elemét adó perfekcionizmust. Ahogy ő fogalmaz, a tradicionalista utópikus észjárás világa egyfajta „*»második választás«*”, egy „*»tompított«* utópizmus, amely nem egy teljesen új valóságot, a méretre *»szabott«* emberi tökéletesség kicsinyített mását képzelel el, hanem a társadalmi rend egyik – a jelenben vagy a múltban létező – történelmi modelljébe kapaszkodik.” (Kolnai, 2003b, p. 167)

Az effajta belső korlátozottságból adódóan a jobboldali utópikus észjárás valósághoz fűződő viszonya különbözik baloldali szellemi rokonaitól, ugyanis ebben a rendszerben nincsen szükség az éppen fennálló rend gyökeres és radikális fölforgatására, hanem szándéka egy letűnt állapot felidézésére irányul. Ebből két dolog következik: egyrészt a nosztalgiázó ember által

megálmodott világ nem tér el oly' mértékben a realitástól, mint a jövőorientált vágyálmoké, másrészt a nosztalgikus elgondolások utópikus karaktere nem feltétlenül jelenik meg sem az azokat exponálók felfogásában, sem az analitikus szemlélődők leírásaiban.

Az előbbiekkal áll összefüggésben az a nosztalgiával kapcsolatban gyakorta előkerülő sztereotip álláspont, hogy ezen világlátás a fennálló állapotokból visszatekintve a régi idők negatívumait elhallgatja, és az elveszett múltból merengve csak a pozitív vonásokat emeli ki. A sajátosan tompított utópizmus miatt azonban tévedés lenne azt feltételezni, hogy a korábbi időszakokban élőknek ne kellett volna problémákkal és nehézségekkel találkozniuk a mindennapok során:

[felesége] „*Elhozta a csendet, melyben voltak apró neszek is, veszekedés, jókedvű csörömpölés a konyhán, danázás, mely alkonyat felé hangzik fel az óbudai ház udvarán, mikor a háziasszony és a cseléd versenyt vasalnak húsvét előtt, s a szénparázs és a frissen mosott, vasalt fehérnemű üde, ünnepies illata keveredik a sebtiben főzött vacsora, a zsírban sístergő hagyma, a borjúmáj és a petrezselymes újbургonya szagával...*” (pp. 15-16)

Mint látható, Szindbád elbeszélésében az emberi együttélés során felbukkanó konfliktusok ugyanúgy megjelennek, ám múltértelmezésének sajátossága, hogy a szinte hibátlan összkép egy-egy, elszórtan fellelhető elemeként e bonyodalmak említésre is alig méltó nyüggént rögzülnek gondolkodásában. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a mából nézve tökéletesnek ható idők harmóniájában irrelevánsá válnak és gyakorlatilag feloldódnak a társas léttel szükségszerűen együttjáró súrlódások.

Függetlenül attól, hogy a nosztalgikus múltkép nem feltétlenül zárja ki egyes negatív elemek meglétét, valóban nem problémamentes az a módszer, ahogy rekonstruálni igyekszik a letűnt aranykort. Ezen érzület mint egyfajta egyezkedés kontinuitás és diszkontinuitás között (Atia – Davies, 2010, p. 184) a megtörtént eseményekhez való valamilyen szintű rögzítettsége okán ugyan nem moshatja el teljesen a realitás és irrealitás közti határt, de az emlékekből történő önkényes szemezgetés kétségkívül egy olyan történelmi érárt állít elénk példának, amely az emberi természettől meglehetősen távol áll. Az utópikus észjárás Kolnai által is bírált vonása, a feszültség- és konfliktusmentes politikai berendezkedésre való törekvés – illetve ebben az

esetben annak a múltban való megtalálása – a nosztalgia esetében is nemegyszer abszurd elgondolásokat eredményez:

„A hajósnak az volt a véleménye, hogy nem is komoly ember, akinek bizonyos korban nincs megfelelő méretű hasa. Mert a has tekintély volt Szindbád világában, a régi, másik Magyarországon a has jelképezte, hogy viselője nem holmi futó ember, hanem megfontolt férfiú, aki munkahelyén, családjában, élete minden fordulatóban tapasztaltan és hűségesen állja meg a helyét.” (pp. 42-43)

Talán megkockáztathatjuk, hogy Szindbád tudatának legmélyén tisztában van azzal, hogy az általa idealizált tegnapi való merengés bizonyos tekintetben inkább komikus, semmint tiszteletreméltó, ám ismét érdemes hangsúlyozni, hogy a múlt felidőzésében elsősorban politikai szempont játszik szerepet és csupán másodrendű a történeti hűség kérdése. Közelebb járunk az igazsághoz, ha a nosztalgiának a konstruktív felejtésre és a múltkép stabilizálására vonatkozó szándékát (Su, 2005, p. 10) emeljük ki, amely végeredményben nem más, mint *„egy túlélési stratégia, egy módja annak, hogy értelmezhetővé váljék a hazatérés lehetetlensége.”* (Boym, 2001, p. XVII) Ebbe a félig tudatos, félig tudattalan magatartásba bele van kódolva, hogy az általa mitizált tegnap egyes elemei abszurditásba és irrealitásba hajlanak, ám más utópikus társadalmi feltételrendszerekkel ellentétben a nosztalgikus világkép sohasem szakad el teljesen a valóságtól, ezzel összefüggésben pedig bizonyos keretek közt képes párbeszédet folytatni az övével nem egyező elgondolásokkal.

2.2. Szunnyadó bölcsesség

Talán elsőre nem feltétlenül tűnik evidensnek, de más beállítódáshoz vagy politikai attitűdhez hasonlóan a nosztalgia esetében is érdemes figyelmet fordítani a felmerülő ismeretelméleti dilemmákra. Ennek oka a fogalom kettős karakterében rejlik: elmondhatjuk, hogy az érzület emocionális része mellé társul egy jól leírható intellektuális mag is, amely – mint minden más szellemi fenomén – szükségszerűen magán visel bizonyos episztemológiai meghatározottságokat.

Szindbád egzisztenciális alapélménye, hogy az őt körülvevő társadalom az emberi létezés fundamentális vonásaival sincsen tisztában. Meggyőződése, hogy mindazok, akikkel nap mint nap érintkezik, nincsenek a méltó módon megélhető élethez szükséges tudás birtokában, ebből fakadóan a közösségi interakciók látszólagos gördülékenysége csupán elfedi azt a tényt, hogy a ma embere már nem rendelkezik azon ismeretekkel, amelyek egykor mindenki számára nyilvánvalóak voltak. Az intellektuális szegénység általánossá válása sajátos helyzetet teremt: elsőre talán azt gondolhatnánk, hogy a nem-tudás nem-tudása az önreflexió esélyének kizárásával megadja az önfeledt boldogság lehetőségét, ám az igazság ezzel szemben az, hogy a szellemi hiátus valójában csak eltakarja, de jobbra nem teszi a többségi társadalom szánni való életét. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az egykor volt boldogság nem-ismerete még attól is megfosztja a tömegeket, hogy legalább az ideák szintjén képet alkothassanak egy ténylegesen harmonikus világról.

Vélt szellemi felsőbbrendűsége éppen ezért különös pozicionálásra készíti a nosztalgizáló egyént. A leépült intellektusú társadalomban társtalannak érzi magát, mert a középszerűséget standardnak tekintő sokasággal szemben öneki még van tapasztalata az aranykorról. Ez azonban nemcsak terhet, hanem rendszerint tennivalót is jelent számára, hiszen az elsötétedés idején rá hárul a feladat, hogy megőrizze egy jobb berendezkedés emlékét. Persze nem ringatja magát abba az illúzióba, hogy képes lesz mindenkivel megismertetni a hőskor világát – vagyis nem áltatja magát azzal, hogy módja lesz levezenyelni egy sajátos felvilágosodást –, ám az ősi tudás egyik utolsó hordozójaként kötelessége ápolni a régiek által ránk hagyományozott, de már csak nyomokban fellelhető szokásokat.

A nosztalgizáló ember jellemzően nem fordít nagy hangsúlyt annak megindoklására, hogy a vele szemben állóknak miért kellene érvényesnek tekinteniük a múlt utópikus értelmezését. Ennek oka, hogy magától értetődőnek veszi, hogy az általa átélt és megtapasztalt tökéletesség elmesélése önmagában legitimitást nyújt számára egy olyan korban, amely nivótlansága okán egyébként sem támaszthat vele szemben érdemi intellektuális követeléseket.

A fentiekből következik, hogy a nosztalgikus perspektíva episztemológiai tekintetben gyökeresen eltér a tudományos gondolkodásmód hideg racionalitásától. Míg az utóbbinak meghatározó vonása a transzparens érvelésre való törekvés, addig ezen beállítottság nem látja sem szükségesnek, sem lehetségesnek, hogy igazolja mondanivalója helytállóságát, hiszen bármennyire is igyekszik precízen és részletekbe menően leírni az elveszett Paradicsom természetét, a tiszta ész eszközeivel teljességgel sohasem lesz képes átadni a mitikus régmúltba nyúló idők egyedi atmoszféráját. A steril ráció fogyatékoságait ellensúlyozandó

megszólalásaiban vegyíti az észelvű és az emocionális elemeket, s ily módon egy sajátosan kettős elbeszélésmódot alkalmaz. Pontosan fogalmaz Fülöp László, aki a nosztalgizáló személyek szellemi karakterét illetően a következő észrevételt teszi⁵:

„Egyébként is létezmódjuknak nem erős oldala a helyzetelemző készség, a gondolkodói készenlét, az intellektuális átélés. Nagyonbbrészt hangulatokban, érzelmekben, megérezésekben és rögtönzött gesztusokban, pózokban, szerepjátékokban, különféle ceremoniális aktusokban és vallomásos hangultság állapotban élnek.” (Fülöp, 1986, p. 86)

A fentiekől nem független, hogy a nosztalgikus látásmód a megszerezhető bölcsesség forrását a további indokolást nem igénylő hagyományban véli felfedezni. Úgy véli, hogy a mára már elfeledett tradíciókban rögzült tudás magába sűríti mindazt, ami ahhoz szükségeltetik, hogy képesek legyünk megbirkózni a létezést folyamatosan kísérő nehézségekkel. A mélyreható intellektuális krízis elsősorú oka az, hogy napjaink társadalma a békés közösségi együttélés szabályait lefektető szokásokat a racionalizálás szépen csengő, ám végeredményét tekintve pusztító követelményére hivatkozva módszeresen eltávolítja a kollektív ismereteink közül. Nem véletlen, hogy a régi korok emberei oly' gyanakvó tudatossággal szelektáltak az újszerűségükkel látványosan kérkedő szellemi divatok közt:

„Könyv kevés akadt csak az ilyen házban, s Szindbád nem bánta ezt, mert a könyvek nagy többségét gyanakvással szemlélte, s azt tartotta, hogy a rossz könyv, amely hazudik és érzeleg, többet árt, mintha semmiféle könyvet nem olvasnak a jó szándékú emberek. »A rossz irodalom tanította meg hazudni a nőket, dölyfösködni és becsvágjuk után loholni a férfiakat. Okosabb, ha kalendáriumot olvasnak« – morogta a hajós.” (p. 99)

Mint látható, a nosztalgia embere erőteljes averzióval viseltet az emberi tényezőktől lecsupasztított rációval szemben, hiszen az aranykor utáni idők legfontosabb tapasztalata, hogy az ésszerűség és a korszerűség mindenekfölöttiségét hirdető eszmék kíméletlenül aláássák az

---

⁵ Igaz, hogy Fülöp megjegyzése Krúdy hőseire vonatkozik, de megállapítása ugyanúgy helytálló az általunk vizsgált Márai-mű esetében is.

egykor öröknek gondolt bölcsességet. Mindazonáltal Szindbád és sorstársai tisztában vannak azzal, hogy a fennálló helyzetben hasztalan lenne az ősi tudás ismételt elterjesztésén munkálkodni. Ebben a szellemi értelemben is kietlen világban csak akkor nem süllyedünk le a társadalom többségének alacsony nivójára, ha távol tartjuk magunkat a hullámszerűen feltörő intellektuális vitáktól.

Ez a felfogás testesül meg Artúr, a mesélő magatartásában is, kinek védjegyévé vált, hogy bármely élethelyzetben képes volt a legmélyebb álomba szenderülni. Megannyiszor megesett ez, mikor Szindbádot elkísérte a szerkesztőségbe, ahol a fontoskodó szedők s mettörök fel és alá szaladgáltak, „*mintha az Aranybulla első példányának kéziratával iparkodnának valamely földi hatalmasság színe elé.*” (p. 45) Ez a látszólag jelentéktelen mozzanat mutatja meg, hogy a totális önizoláció még a lehangosabb tiltakozásnál is lesújtóbb vélekedést takarhat az uralkodó diskurzusról, s ekképpen válik az alvás az érvényben lévő szellemi standardok bojkottjának szimbólumává.

2.3. Ellenszélben

Szindbád világszemléletét mélyen áthatja a tudat, hogy a végbement történelmi változások radikálisan fölforgatták a morál terepén hosszú időn keresztül fennálló rendet. Ezen érzés mibenlétét leginkább talán a romlás és a romlottság fogalmaival ragadhatjuk meg; a nosztalgizáló ember megítélése szerint az egykor tömegesen elfogadott és vallott értékrendszer szembeszökő módon lepusztult, kötőereje semmivé foszlott, s helyét alantas normák vették át. A múlt időkkel összevetve érzékelhető igazán, hogy a jelenlegi állapothoz vezető folyamatok milyen kétségbeejtő ívet írnak le:

„Mikszáth nagyobb író volt, mint Zöldi Márton, aki a vége felé hanyatlott kissé, de az írók kiálltak egymásért, s titkos vérszerződésben éltek, melyet az erénycsősz bugris, a tehetségtelen és botfülű akarnok s a betű sáfárjai ellen kötöttek. Ifjúkoromban még úgy tisztelték a magyar betűt a szakmában, mint az Oltáriszentséget a hívők. Az írók néha elzüllöttek, de az irodalom szent volt, mint a haza és a férfierény. Elképzeltetlen volt Kiss József idejében – aki pedig nem vetette meg a pénzt, s szívesen elüldögélt közgyűlések után a nagybankok igazgatóinak szobáiban –, hogy hirdetési ügynökök írjanak bírálatot írók vérrel, ideggel, áldozattal és szenvedéllyel alkotott műveiről.” (p. 64)

Világos, hogy Szindbád mondanivalója nem a példaként említett egyének erkölcsi karakterére vonatkozik, hanem a züllés a közösség egésze esetében érzékelhető. Másképp fogalmazva: a nosztalgia embere szemében a magánerkölcsök romlásán túl a hanyatlás legnagyobb tragikumát az adja, hogy a közmorál olyan alacsony szintre süllyedt, amely már a társadalmi kohéziót is ellehetetleníti. A mindenki által osztott elvrendszer szertefoszlása következtében tehát a politikai közösség erkölcsi fundamentumai váltak légneművé.

Ennek lecsapódását figyelhetjük meg a Szindbád figurájától elválaszthatatlan férfi–női tematikában is, amely mögött húzódó krízis mélyén egzisztenciális bizonytalanság található. A tradicionális nemi szerepek és a hozzájuk kapcsolódó hagyományos érintkezési formák mint az erkölcs és a kultúra egymással szorosan összefonódó területét egyaránt meghatározó viselkedésmódok mára a végletekig erodálódtak, ami azt okozza, hogy a társas viszonyrendszer érzékenységet igénylő gazdag rétegzettsége helyett olyan normák nyertek teret, *„ahol a szerelmet úgy játszották, mint a bridzsjátékot, s az emberek oly teli szájjal, hadarva és nyálat köpködve beszéltek érzéseikről, mint a ligeti kikiáltó a barlangvasút titkairól.”* (p. 88)

A moralitás eresztékeinek meglazulását történelmi kontextusba helyezi, hogy Szindbád nem általánosságban a tovatűnő közösségeséget siratja, hanem egy különös társadalmi képződmény, a polgár letűnte fölött lamentál. Ezt azért fontos kiemelni, mert amikor a polgárságról beszélünk, nem egyszerűen egy sajátos jellemzőkkel bíró rétegről, vagyis nem egy osztályról van szó, hanem közelebb járunk az igazsághoz, ha egy viselkedésszociológiai jelenségként (Bartha, 2014) definiáljuk. Ennek megfelelően Szindbád gondolkodásában a polgáriság eszménye jóval több mint a társadalmi struktúra egy meghatározott kategóriájához köthető magatartásminta. Sokkal inkább nevezhető vállalandó létformának, amelyben a stabil anyagi háttér, a magabíró életvitel, a közélet iránti felelősségérzet vagy a klasszikus műveltség mellett óriási hangsúly kerül a szilárd erkölcsi alapállásra is.

A fentiek fényében a nosztalgizáló embernek arra a kérdésre kell választ találnia, hogy egy, az alapvető morális elvárásoknak is megfelelni képtelen világban miként folytathat olyan életet, amely összhangban van a régi korok erkölcsiségével. Tekintettel arra, hogy a fennálló viszonyrendszer a maga romlottságával kizárja annak esélyét, hogy a társadalom visszatérjen a tiszteletreméltó elvekhez, Szindbádnak a széles körű változtatás reménye nélkül kell megfogalmaznia erkölcsi alapállását.

Erre a problémára kínál sajátos megoldást a nosztalgikus beállítódás. Képviselői ugyan nem naivak s nem gondolják, hogy az általuk megfogalmazott erkölcsi ideálok még valaha általánosan elfogadottak lesznek, ám azzal a reális ambícióval igenis felléphetnek, hogy ezekben a moralitás iránt érzéketlen időkben ismét felkeltsék az emberekben rejtőző erkölcsi érzékenységet. Su helyesen veszi észre, hogy itt kevésbé az absztrakt etikai elgondolásokra kerül a hangsúly; sokkal inkább az a fontos, hogy a nosztalgikus beszámolókat hallgató kevesekben megerősödjön a felismerés, hogy az egymással gyakran konfliktusban álló tennivalók és felelősségek összehangolásra szorulnak. Ebben segíthet a múltorientált habitus:

„A nosztalgikus narratívák hozzájárulhatnak az előbb említett folyamathoz azzal, hogy megragadható képeit nyújtják olyan emberi igényeknek, amelyek nincsenek kiszolgálva. Ha a nosztalgia nem is feltétlenül támogatja az egyéneket abban, hogy megoldást találjanak a fenti igényekre, legalább képessé teszi őket arra, hogy észleljék magukat az igényeket.” (Su, 2005, p. 175)

Ez az önként vállalt tevékenység természetesen megkövetel egy karakteres erkölcsi önmeghatározást, hiszen a morális szempontok komolyanvétele előfeltételezi, hogy a gondolkodó és magamagával vitatkozó ember olyan lényként tekintsen önmagára, mint akinek a jó és a rossz, a helyes és a helytelen közti különbségtétel mindennapos feladatot jelent. Ez jelen helyzetben különösen nagy felelősséggel jár, mert a nosztalgizáló egyénnek egy zsigerileg romlott környezetben kell hűnek maradnia a klasszikus eszmékhez.

Innen nézve válik világossá, hogy emlékezni és emlékeztetni valójában becsületbeli ügy; nem tehetünk úgy, mintha az éppen érvényben lévő normarendszer vállalható lenne, s pláne nem azonosulhatunk vele, hiszen tapasztalataink révén pontosan tudjuk, hogy égbekiáltó különbség feszül a tegnap és a ma erkölcsi nivója közt. A morális konformitás elfogadhatatlanságából következően a nosztalgikus attitűd nem pusztán egy a megannyi választható érték és magatartásmód közül, hanem az egyedüli tartható álláspont egy védhetetlen korban. A múltba révedni és az elveszett Paradicsom után vágyakozni tehát annyit tesz, mint nem megtagadni mindazt, ahová valaha tartoztunk és amiben egykor közösen hittünk.

Bizonyos alapvonásai okán, így például passzivitásából fakadóan a nosztalgia hiányos vagy legalábbis csökevényes pozícióként jelenik meg a politikai mezőben, ami azt okozza, hogy

számos tekintetben szinte elkerülhetetlenül kudarcra van ítélve a proaktív ellenfelekkel szemben. Kétségkívül meglévő gyengeségeit azonban nemegyszer képes ellensúlyozni az egyik legfontosabb politikai értéknek számító lojalitás minden más szempont elé helyezésével, ugyanis a hűség és az elvek melletti elkötelezettség még a remény nélküli világban is szilárd önazonosságot és jelentős megtartóerőt képes biztosítani.

2.4. Vegyétek és egyétek

Szinte toposz, hogy Szindbád megszállott módjára hódol az evés gyönyöreinek, ám az talán kevésbé szembetűnő, hogy a látszólag tisztán materiális természetű étkezés – és tágabb értelemben a főhős képviselte nosztalgikus attitűd – sok szempontból a vallásos gondolkodás jegyeit mutatja. Ez számunkra azt jelenti, hogy a nosztalgia politikumának vizsgálatakor nem mellőzhetjük a politikai teológia látásmódját és fogalmi apparátusát.

A régi és az új rend, a *Volt* és a *Van* közti törés ezen a szinten újfent egy tapintható kettősségben jelentkezik. Míg a mitikus múlt emlékezetével szorosan összekapcsolódik a földöntúliság érzete, addig a lehangoló jelent minden ízében a nyomorult anyagiság hatja át. Ezt a szembenállást a szent és a profán konfliktusával írhatjuk le a legszemléletesebben. A kettő közti szakadék fájdalmas mivoltát még inkább nyilvánvalóvá teszi a lelkeség teljes hiánya, a tátongó üresség és a beteljesülés lehetetlensége, amely vitathatatlanul napjaink sajátja. Ezzel ellentétben áll a szentséggel teli múlt képe, amely még fogékony volt a kézzelfogható realitáson túli világra:

„Az ebéd volt az a pillanat, mikor az élet gondjai és reménytelenségei közepette a magyar ember egy pillanatra magába szállott, lelki szeméit elfordította a gondok fekete tájaitól, s úgy ült le a fehér kendővel megterített asztalhoz, mintha valamilyen ősi pogány szertartásnak áldozna most. Nem volt véletlen az sem, hogy szép régi szokás szerint a magyar ebéd előtt keresztet vetett, a családfő összefonta kezeit, s amíg a háznép illedelmesen várakozott, rövid imát mormolt, s csak aztán merítette meg kanalát a levesben.” (pp. 130-131)

A fenti idézet két szempontból is roppant tanulságos a politikaelmélet számára. Egyrészt kiemelendő, hogy azonosság helyett egyfajta analógiát kíván érzékeltetni a nosztalgia és a vallásos felfogás közt, másrészt arra is felhívja a figyelmünket, hogy a nosztalgia kvázi-

transzcendenciára való igénye és érzékenysége nem kötött semmiféle hitéleti hagyományhoz. A pogány és a keresztény motívumokra való egyidejű utalás egyértelműsíti, hogy a nosztalgikus beállítódás általánosságban érez rokonságot azon tradíciókkal, amelyek valamifajta emberfölötti magasabbrendűségekre hivatkoznak.

Ezek alapján tekinthetünk úgy a nosztalgizáló magatartásra mint egy lelki-szellemi törekvésre, mely a jelenbeli üdvtelenség kínzó állapotára igyekszik választ találni azáltal, hogy fel-, vagy pontosabban megidézi a régmúlt dicsőségét. Ilyen értelemben a nosztalgikus habitusú ember kísérletet tesz arra, hogy feloldja az idősíkok (a tegnap és a ma) és a transzcendens minőségek (a szent és a profán) közti feszültséget. Így nyer új értelmet Szindbád döntése, miszerint halála előtt még egyszer ellátogat egy klasszikus vendéglőbe s rég nem fogyasztott ételeket vesz magához, hiszen az *„étkezés nem valami helyett történik meg, hanem az anyagi kultúrát emeli a spiritualitásba, nem pusztán az életrendet jelöli ki, hanem az otthonosságról, a létezés számára biztosított és meghitté vált belakásáról kínál megbízható információt.”* (Fried, 2012, p. 200)

Innen nézve válik világossá, hogy a nosztalgikus attitűdöt kísérő erős esztetizáltság és masszív strukturáltság valójában az érzület kvázi-vallásos vonásaival függ össze. Legendás az a tudatosság és szinte túlhajtott aprólékosság, amely Szindbádot a múltidéző étkezés⁶ egésze alatt jellemzi. Ennek oka, hogy a folyamatot egyfajta szertartásként fogja föl, melynek sikere nagyban azon múlik, hogy a múltat megelevenítő egyén szigorúan tartja-e magát a végrehajtandó rítusokhoz. A megfelelő asztal kiválasztása, az elköltendő ételről való gondolkodás vagy az ízlelés megkomponáltsága mind-mind a ceremónia részét képezik. A rituálé jelentőségét a jelen levő pincérek is átérzik; a *mysterium tremendum* (Otto, 1997, p. 22) delejezi meg őket, azaz valami borzongató félelemmel vegyes tisztelettel igyekeznek vendégük kedvére tenni és ekképpen hozzájárulni az emelkedett atmoszféra megteremtéséhez.

A nosztalgia kvázi-szagrális mivolta nem merül ki a fenti ceremóniális elemekben. Nemcsak az egyes lépések köthetők a vallásos érzülethez, hanem a helyszínnek is transzcendentális jelentősége van. Szindbád utolsó napjának összes állomására – a fürdőre, a kávéházra, a vendéglőre – is igaz az a megjegyzés, amelyet a hajós az *„igazi kocsmá”*-val kapcsolatban tett: *„Kegyhely volt az, a férfiúi élet egyik zarándokhelye, a merengés, múltba nézés, jövőt szemlélő ábrándozás komoly és ünnepélyes gyűlhelye.”* (p. 144) Ezzel összhangban a nosztalgizáló

---

⁶ Nem lehet nem észrevenni, hogy ezen a ponton is egy bibliai utalással van dolgunk: világos, hogy ez az ebéd lesz Szindbád utolsó vacsorája.

egyénekre vagy közösségekre gondolhatunk úgy mint zarándokokra, a nosztalgizálás pedig felfogható rendhagyó búcsújárásként is, melynek résztvevői koruk sivárságában igyekeznek felszínre hozni a valaha öröknek hitt szentséget.

Mindazonáltal Szindbád és a társaság tagjai a szakralitás megidézésével nem táplálnak hiú reményeket, mert a helyrehozhatatlanul eltévelyedett társadalom nyilvánvalóan nem alkalmas a materiálison túli dimenzió befogadására. A helyzet súlyosságát akkor érthetjük meg igazán, ha felismerjük, hogy az előző fejezetben ecsetelt kollektív romlottság végeredményben teológiai meghatározottságú. Sőt olybá tűnik, mintha az emberek nem is kívánnának ellenállni a bűn vonzásának: *„Az egész város eladná a lelki üdvösségét egy jó befutó-tippért, nők feláldozzák erényüket, hogy hús pengővel megfogadhassák valamelyik új istálló titkos csődörét, s nincs többé ünnep és áhítat sehol, a zöld gyepen sem.”* (p. 75)

Ebből a komor helyzetértékelésből következik, hogy – bármennyire is szeretnék – Szindbádék nem függetleníthetik magukat a mindent eluraló hitehagyottságtól, s tevékenységük egyedül arra irányulhat, hogy ideig-óráig visszahozzák a lelki sivárságba a spiritualitás rég tapasztalt légkörét. A nosztalgizálás során kreált emelkedettség tehát átmeneti, *„innen szükségszerűen vissza kell térni a gondok közé; a rituálénak lehet olyan funkciója, amely elfedni szándékozik a reménytelenségeket, színjáték (lehet) az egész szertartás, amely ugyan megidézi a szakrális elemeket, de ezek csupán erre a meghatározott órára képesek eloszlatni a gondokat.”* (Fried, 2012, p. 204)

3. Konklúzió. A nosztalgia ereje

A Szindbád-jelenség politikaelméleti szempontú elemzése során nyilvánvalóvá vált, hogy a nosztalgia mint attitűdszerű politikai alapállás figyelemreméltóan összetett természettel bír, ennek megfelelően igenis rászolgál a kutató érdeklődésére. Hasonlóan más politikai érzületekhez azt tapasztalhattuk, hogy idomtalansága dacára jól körülírható intellektuális maggal rendelkezik: nem determinál, hanem hajlamosít bizonyos magatartásminták követésére.

Analitikus szemmel nézve egyértelműnek látszik, hogy a nosztalgikus beállítódás nem redukálható pusztán a céltalan múltba vágyódásra. A politikai mezőben is jelen lévő szindbádi életérzés esszenciáját lehetetlen tételszerű felsorolással megfogalmazni, épp ezért még egy összegzés erejéig is kudarcra ítélt próbálkozás lenne összeszedni minden szükséges és

elégséges elemét; ahogy hozzátartozik az otthontalanság tudata, a történelem menetével való elégedetlenség vagy a saját felsőbbrendűségéről vallott meggyőződése, úgy szintén megemlíthető jellegzetes esztétizáltsága vagy vallásokat imitáló szerkezete.

A fentiek fényében tehát kijelenthető, hogy feltétlenül újragondolásra szorul a nosztalgiával kapcsolatban gyakorta érvényesülő leegyszerűsítő, patológikus megközelítés. Mint látható, ezen politikai érzület komplexitása olyan sajátos vizsgálati módszert igényel, amely távol esik az amorf politikai fogalmak elemzésétől vonakodó modern politikatudomány eszköztárától. A *Szindbád hazamegy* ily' módon látványosan szemlélteti, hogy a szépirodalmi látásmóddal járó specifikus perspektíva újszerű észrevételekkel képes gazdagítani a felhalmozott politikai tudásanyagot.

4. Irodalom

Ady, Endre (1913): *Krúdy Gyula könyve. A vörös postakocsi*. Nyugat. Vol. 6. No. 17. 393.

Atia, Nadia – Davies, Jeremy (2010): *Nostalgia and the shapes of history*. Memory Studies. Vol. 3. No. 3. 181-186.

Bartha, Ákos (2014): *Márai a múltó polgárságról*. In: Deáky Zita – Smid Mária Bernadett (ed.) *Emlék, emlékezet, életút*. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest. 157-165.

Boym, Svetlana (2001): *The Future of Nostalgia*. Basic Books, New York.

Czetter, Ibolya (1995): *A „szemfényvesztés regénye” (Márai: Szindbád hazamegy)*. Magyar Nyelvőr. Vol. 119. No. 1. 14-27.

Duyvendak, Jan Willem (2011): *The Politics of Home. Belonging and Nostalgia in Western Europe and the United States*. Palgrave Macmillan, London.

Finta, Gábor (2000): *A lét vándora (Krúdy Szindbádjáról)*. Irodalomtörténeti Közlemények. Vol. 104. No. 3-4. 405-415.

Fischer, Gábor (2016): *A nosztalgia. Adalékok egy fogalom történetéhez*. Enigma. Vol. 23. No. 89. 95-122.

- Fried, István (2012): *Krúdy Gyula utolsó étkezése Márai Sándor Szindbád hazamegy című regényében*. Irodalomtörténet. Vol. 93. No. 2. 198-208.
- Fülöp, László (1986): *Közelítések Krúdyhoz*. Szépirodalmi, Budapest.
- Gintli, Tibor (2005): „*Valaki van, aki nincs*” – *Személyiségbeszélés és identitás Krúdy Gyula regényeiben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hart, James G. (1973): *Toward a Phenomenology of Nostalgia*. Man and World. Vol. 6. No. 4. 397-420.
- Homérosz (1974): *Íliász/Odüsszeia/Homéroszi költemények*. Magyar Helikon Kiadó, Budapest.
- Kolnai, Aurél (2003b): *Az utópia kritikája*. In: Balázs Zoltán szerk.: Kolnai Aurél. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 157-180.
- Márai, Sándor (2015): *Szindbád hazamegy*. Helikon kiadó, Budapest.
- Natali, Marcos Piason (2004): *History and the Politics of Nostalgia*. Iowa Journal of Cultural Studies. Vol. 5. No. 1. 10-25.
- Nikelly, Arthur G. (2004): *The Anatomy of Nostalgia: From Pathology to Normality*. International Journal of Applied Psychoanalytic Studies. Vol. 1. No. 2. 182-199.
- Otto, Rudolf (1997): *A szent. Az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionálishoz*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Stewart, Susan (1992): *On Longing: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*. Duke University Press, Durham and London.
- Su, John J. (2005): *Ethics and Nostalgia in the Contemporary Novel*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Szerb, Antal (1972): *Magyar irodalomtörténet*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.